
CO DĚLAT?

Vliv nacistického a sovětského modelu řízení na poválečnou obnovu budoucího „komunistického“ Československa

Antonie Doležalová*

Na poválečný hospodářský vývoj ve střeoevropském prostoru měly vedle mezinárodně politických okolností a vývoje jednotlivých ekonomik před druhou světovou válkou svůj nezanedbatelný vliv také dvě podstatné okolnosti: teoretické koncepce dalšího poválečného ekonomického vývoje a už realizované projekty centrálního řízení nacistického a sovětského typu. V nich se jedinečným způsobem setkal vliv válečného německého hospodářství s dosaženým stupněm rozvoje domácího ekonomického myšlení, zkušenosti předchozího hospodářského vývoje a skrze komunistické strany se prosazující marxismus, který nabyt v té době specifické podoby, tzv. marxismu-leninismu.

Odhlédneme-li od výrazné politické podmíněnosti cesty Československa pod sovětskou moc, vyvstává před námi zásadní otázka. Mohla vůbec ekonomická teorie marxismu-leninismu sehrát roli takové teoretické koncepce, jakou představovalo v zemích západní Evropy keynesiánství či německý ordoliberalismus? Takto položená otázka obsahuje dva úhly pohledu, které umožňují formulovat odpověď ve dvou rovinách. Musíme se na jedné straně ptát, zda se vůbec mohl projevit jiný národohospodářský koncept, a na straně druhé se musíme ptát, zda ekonomická teorie marxismu-leninismu měla vnitřně konzistentní obsah a měla sílu řešit úkoly poválečné obnovy.

Prolog – teorie marxismu-leninismu

Vlády všech zemí „socialistického tábora“ od padesátých let až do roku 1989 dávaly světu najevo, že jejich ekonomický vývoj je zhmotněním a potvrzením teorie marxismu-leninismu v praxi. Existovala dokonce samostatná vědní disciplína politická ekonomie socialismu. Měla podobu daných pravd, o kterých se nediskutovalo a mělo se za to, že jsou rozvinutím původních Marxových myšlenek o nutném vývoji kapitalismu.

Marxismus-leninismus byl aplikací Marxovy politické ekonomie na konkrétní podmínky Ruska v situaci, kdy proletářská revoluce zvítězila pouze v jedné zemi. Obsahoval koncepci bezpečné centrálně přidělové ekonomiky, která se měla

---

* Vysoká škola ekonomická v Praze, Národohospodářská fakulta (dolezala@vse.cz).
Studie byla zpracována s podporou grantu Grantové agentury VŠE IGA 38/2005 Hospodářská politika ve druhé polovině třicátých let: teoretické zdroje, koncepce, nástroje.

uskutečnit v krátkém, několikaletém, časovém úseku. Lenin charakterizoval stát jako síť výrobně-spotřebních komun, evidujících výrobu a spotřebu. Peníze, pokud ještě setrvávají, plní úlohu nástroje evidence a kontroly, banky jsou ústřední účtárnou a obchod je nahrazen rozdělováním.

V. I. Lenin je marxistickou politickou ekonomii označován za pokračovatele, ba v některých ohledech i překonavatele učení K. Marxe. Za nejzávažnější Leninův přínos k rozvoji marxistické politické ekonomie byla považována jeho kritická analýza nové etapy ve vývoji kapitalismu, imperialismu. Z této analýzy pak vzešlo Leninovo rozpracování pojetí proletářské revoluce a diktatury proletariátu, založené na úvaze, že revoluce zvítězí nejprve v jedné zemi. Ovšem analýza funkce finančního kapitálu, velkoprůmyslu či státních zásahů Leninem nebyla objevením principů řízení socialistické ekonomiky. Teprve využitím v přechodném období od kapitalismu ke komunismu se měly stát nástroji překonání živelnosti trhu. Důležité je také zmínit skutečnost, že v terminologii prvních poválečných marxistů to byl Stalin, kdo „...zevšeobecnil sovětské zkušenosti a objevil v nich ekonomické zákony socialismu“¹.

Už ve dvacátých letech byla v Sovětském svazu rozpracována teorie plánování (socialistického plánování). Jeho hlavními teoretiky byli G. M. Kržižanovskij a S. G. Strumilin. Oba setrvali na existenci zbožně-peněžních vztahů, tedy směny zboží (vyjádřeno kategorií klasické politické ekonomie), a tudíž existence soukromého vlastnictví. Ještě Leninem vyhlášená Nová ekonomická politika (NEP) s ním také počítala. Teprve po jejím skončení a s nástupem J. V. Stalina začaly být šířeny frekventované názory, že je nutné zbožně-peněžní vztahy zrušit; jako argument se nejčastěji používalo tvrzení, že NEP nebyl skutečným socialistickým hospodářstvím, nýbrž pouze mezistupněm na cestě k němu. Za základní ekonomický zákon socialismu byl pokládán plán jako výhradní regulátor socialistického hospodářství. Ve třicátých letech však, kdy se s ohledem na plánovitost německého hospodářství ukázal tento „zákon“ neudržitelným, byl formulován zákon nový, zákon diktatury proletariátu. V první učebnici politické ekonomie socialismu, na které se pracovalo od roku 1936 a jejímž hlavním schvalovatelem byl J. V. Stalin, bylo za hlavní zákon socialismu prohlášeno zajištění maximálního uspokojování stále rostoucích potřeb společnosti prostřednictvím nepřetržitého růstu a zdokonalování socialistické výroby. Ve zmiňované učebnici byla také zachována existence směny, která je vyvolána přetrváváním dvou forem vlastnictví, státního a družstevního.²

V Československu – ostatně ani v dalších zemích střední a východní Evropy – neměla marxistická politická ekonomie téměř žádné tradice. Nepochybně podstatná část národohospodářů zaznamenala – už svým rozsahem nepřehlédnutelné – dílo Karla Marxe.³ V názoru na Marxovo učení se národohospodáři odlišovali v zásadě podle toho, zda socialismus chápali jako způsob výroby a distribuce, nebo taktiku Druhé

1 Frejka, L. (1951), s. 65.

2 Dějiny politické ekonomie socialismu, Praha, 1976, s. 248.

3 První díl Marxova Kapitálu vyšel česky poprvé těsně před 1. světovou válkou, v průběhu dvacátých let bylo přeloženo několik dalších Marxových (i Engelsových) děl. Překlady však podle mého názoru byly důležitou podmínkou jejich poznání v širším (dělnickém) okruhu čtenářů. Pro ekonomy nebylo problémem číst je v němčině, mohli je proto poznávat dřív.

internacionály.⁴ V Československu existovala před válkou jediná česky psaná učebnice základů marxistické politické ekonomie.⁵ Byl zde také pouze jediný marxista, který přednášel marxistickou politickou ekonomii předsocialistických formací na české vysoké škole před rokem 1948.⁶ V dalších zemích střední a východní Evropy byla situace obdobná.

K pochopení té podoby marxismu-leninismu, která se stala oficiální státní ideologií socialistických zemí, je nutné vyjít z prací poválečných teoretiků marxismu-leninismu. Ti ovšem vstoupili do vytváření teoretických koncepcí teprve ve chvíli, kdy bylo zřejmé, že sovětský model řízení ekonomiky bude téměř totálně převzat. Převážná většina z nich také vycházela ze stejné učebnice marxismu-leninismu vydané v Sovětském svazu.

Marx analyzoval jednotlivé zákony, podle kterých se vyvíjela kapitalistická ekonomika.⁷ Jako hlavní příčinu jejich živelného působení definoval antagonistický rozpor mezi společenským charakterem práce a soukromokapitalistickým přivlastňováním jejích výsledků, tedy soukromé vlastnictví výrobních prostředků. Podle teoretiků marxismu-leninismu se socialismus vyvíjí právě tou měrou, jakou silí společenské vlastnictví výrobních prostředků, a je odstraňován antagonistický rozpor, typický pro kapitalistický výrobní způsob. Vyvlastnění soukromého vlastnictví výrobních prostředků a jeho přechod do rukou státu byl proto teoreticky založenou nutností; teorie měla být potvrzena praxí. Pro všechny poválečné práce z marxismu-leninismu je typické definování základního rozdílu kapitalistického a socialistického výrobního způsobu: v kapitalismu působí ekonomické zákony živelně a plodí pravidelné krize. I za socialismu působí ekonomické zákony; jejich podstata je však známá a lidé mají možnost jejich prostřednictvím vědomě přetvářet skutečnost.⁸

Ze zákonů socialismu byly opakovaně na první místo kladeny zákon socialistické industrializace a zákon kolektivizace zemědělství. Podstatou zákona socialistické industrializace bylo dosažení zvýšeného podílu průmyslu v hospodářství. Zákon kolektivizace zemědělství nalézali marxisté už u Marxe, který stanovil jako úkol přivést drobné vlastníky půdy k revoluci pomocí družstevnictví. Socialismus měl zcela odstranit existenci společenských tříd. Vedle dvou základních zákonů měla platit v socialistické společnosti celá řada dalších zákonů:

- zákon odměňování podle práce, odstraňující vykořisťování člověka člověkem;
- zákon plánování, někdy též označovaný jako zákon plánovitého vývoje;
- zákon socialistické akumulace;
- zákon rozmisťování výrobních sil;
- zákon zvyšování životní úrovně.

4 Srv. Galandauer, J. (1998).

5 Napsal ji Jan Hrubý, vl. jménem Antonín Kamenický (1899–1942). Srv. Chytil Z., Sojka M. (2003), s. 566.

6 Marxista Pavel Hrubý (1914–1994) působil na Vysoké škole politické a sociální v Praze (dnešní VŠE). Srv. tamtéž.

7 Marx, K. (1986).

8 „*Když je člověk poznal [ekonomické zákony – A. D.], vytvořil si prostředky, aby je ovládl.*“ Frejka, L. (1951), s. 55.

Všem byla společná jednoduchá výchozí úvaha a z dnešního pohledu až naivnost a jakási lehkost, s jakou řešily problémy, se kterými se „konkurenční“ kapitalistický hospodářský řád potýkal neúspěšně dlouhá desetiletí. Všechny měl zaštitit jedinečný axiom vědeckosti: potvrzení praxí v Sovětském svazu.

1. Československá cesta k socialismu

Československá cesta k socialismu řešila dvě klíčové otázky: znárodnění a plánování. Z legislativního hlediska začala dekrety o znárodnění dolů, určitých průmyslových podniků, bank a pojišťoven, podepsanými prezidentem republiky E. Benešem 24. října 1945. Těmito akty přešla nejdůležitější část průmyslu, a tudíž jeho výrobní prostředky do rukou státu, který současně převzal i klíčové pozice finanční. Tyto akty měly značnou podporu v nejširších řadách obyvatelstva.

Úkol znárodnění (přesněji všeobecného státního vedení) postavil před budoucí vládu osvobozeného Československa už tzv. Košický vládní program,⁹ přijatý zástupci londýnské exilové vlády a představiteli Komunistické strany Československa o půl roku dříve, v dubnu 1945 v Košicích. V oddíle X. tohoto programu se pravilo, že ve smyslu dekretu prezidenta republiky o zabezpečení nerušeného chodu hospodářství v „přechodné době“ budou zajištěny majetky všeho druhu, pokud jsou ve vlastnictví nebo správě nepřátel národa – Němců, Maďarů, kolaborantů a zrádců. Znárodněné podniky měly být na základě návrhu komunistů řízeny dvouletým plánem. Ten se stal součástí programového prohlášení vlády, vzešlé z květnových voleb roku 1946, a byl uzákoněn symbolicky 28. října, v den výročí vzniku samostatného Československa.

Po vyhlášení vládního programu byla Národohospodářská komise uvnitř komunistické strany pověřena vytvářet organizační předpoklady pro sestavení dvouletého plánu.¹⁰ V počátcích plánování, v době bezprostředně po skončení války a v době příprav dvouletého plánu, trvaly spory o hloubku zásahů do ekonomické struktury. Všemi politickými stranami byl plán chápán jako metoda rychlé poválečné rekonstrukce, včetně industrializace Slovenska. Pouze komunisté místy mluvili o prubířském kameni cesty k socialismu. V průběhu plnění dvouletého plánu však zdánlivě vše zůstávalo při starém: existovalo vícesektorové hospodářství. Nad hospodářskými procesy dohlížela Hospodářská rada, která byla ustavena v květnu 1945 jako pomocný orgán vlády,¹¹ dvouletý plán řídila Ústřední plánovací komise, složená z odborníků, delegovaných jednotlivými politickými stranami.¹² Každá politická strana vytvářela své speciální hospodářské komise, složené z odborníků blízkých příslušné straně.

První československý plán měl několik charakteristických rysů. Především byl plánem dílčím, to znamenalo, že byla přímo plánována činnost pouze části hospodářství – znárodněné. Dvouletý plán byl ústředním plánem, vypracovaným bez součinnosti výrobních stupňů ekonomiky. Plánování bylo nastaveno pro jednotlivé obory,

9 Blíže Kaplan, K. (1991)

10 KSČ bylo zřízeno tzv. popularizační byro, určené k široké informovanosti obyvatelstva o připravovaném plánu.

11 Zatímco ve vládě obsadili komunisté třetinu míst, mezi deseti členy Hospodářské rady měli pouze dva své zástupce.

12 Ani zde neměli komunisté početní převahu.

ale k rozvoji oblastí se nepřihlíželo (s výjimkou industrializace Slovenska, kde však podstatnou roli hrálo ideologické hledisko).

V roce 1945 se před Československem otvírala možnost specifické cesty k socialismu, k třísektorové, centrálně řízené ekonomice. Tehdy se ještě zdálo, že existuje i jiná cesta než přes diktaturu proletariátu a státní zřízení sovětského typu.¹³ Lze dokonce říci, že na tuto specifickou cestu k centrálně řízené ekonomice čekali i zahraniční představitelé ekonomické teorie a praxe. Tehdejší Československo se díky své hospodářské vyspělosti a kulturnímu a politickému vývoji řadilo k zemím západní Evropy, nikoli k zemím vznikajícího sovětského bloku. Zavádění plánovaného hospodářství v Československu se tudíž mohlo stát významným precedensem pro případné rozšiřování forem plánování v západní Evropě.¹⁴

Proč Československo z této cesty sešlo? Odpověď na položenou otázku můžeme hledat v rovině zahraničněpolitické, protože import sovětského modelu hospodářství nepochybně podstatným způsobem určilo poválečné rozdělení Evropy; tento import podpořila přítomnost Rudé armády na československém území. Pro téma celé studie však považují za relevantní položit větší důraz na příčiny vnitřní.

Po osvobození, pro které komunisté i představitelé dalších politických stran používali označení „národní a demokratická revoluce“¹⁵, byla situace příznivá pro realizaci hlubších strukturálních změn v hospodářské i sociální oblasti minimálně ze tří důvodů: byla zde zdiskreditovaná prvorepubliková elita, bylo zde válkou narušené hospodářství, vyžadující urychlenou obnovu, ale především zde bylo určité rozložení politické moci, které komunistům umožnilo podnikat kroky, na něž jiné strany nedosáhly.

Všechny strany sdružené v tzv. Národní frontě¹⁶ vkládaly do svých programů socialistické myšlenky a zásady. Strany si nemohly dovolit zůstat stát mimo socializační tendence, neboť ty byly příkazem doby. Ovšem jejich vztah k socialistickým změnám a způsobu realizace byl značně rozdílný.¹⁷ Ani obsah pojmu socialismus nebyl jednotný. Nejméně čitelný byl poněkud paradoxně postup komunistů. O jejich socialistickém profilu nebylo samozřejmě pochyb – otázkou však zůstávalo, jakým způsobem budou svůj program naplňovat. S výjimkou komunistů a sociálních demokratů všechny strany hájily princip soukromého vlastnictví, nejčastěji v kombinaci s vlastnictvím skupinovým a státním. Ale i komunisté ujišťovali, že trvají na soukromém vlastnictví drobných pracujících lidí a že ze zabaveného majetku nebudou vytvářet kolchozy a sovchozy. Přesvědčovali, že zestátnění velkých podniků ochrání drobné živnostníky, které před válkou

13 Frejka, L. (1951), s. 52.

14 Čihák, M. (1997) s. 6.

15 Slovní spojení obsahovalo požadavek převedení majetku do rukou Čechů a Slováků; demokratizace měla znamenat povolání pracujících na místa bývalé velkoburžoazie.

16 Národní fronta byla základem politické moci v poválečném Československu. Tvořilo ji pět stran: komunisté, sociální demokraté, lidová strana, strana národních socialistů a Demokratická strana. Ke vzniku každé další strany bylo třeba souhlasu celé Národní fronty, s jejímž programem nová strana musela souhlasit.

17 Srv. Belda, J., Bouček, M., Deyl, Z., Klimeš, M. (1968), s. 33.

pohlcovaly banky a kartely.¹⁸ Často také opakovali, že jim nejde ani o vedoucí pozici v Národní frontě.

Předseda československých komunistů K. Gottwald dokonce kritizoval, že se v československém tisku objevují titulky o Národní frontě vedené komunisty. V tom se nepochybně snažil dostat příkladu z revolučního Ruska, kdy Lenin důsledně opakoval hesla typu „všechnu moc sovětům, ale ne pod vlivem bolševiků“, a vybízel k zakládání sovětů dělnických, rolnických a vojenských zástupců. Bezprostředně po revoluci bolševici nepoložili na stůl požadavek svého vedení a období po osvobození v Československu zřejmě mělo dostat jistému modelu revoluce.¹⁹

Přijmeme-li tezi, že v letech 1945–1948 byla drtivá většina společnosti pro socialismus, musíme doplnit, že socialismem rozuměla režim, existující v prvních letech po roce 1945 a nikoli po roce 1948. Pouze komunisté mluvili o tom, že na cestě k socialismu ušla československá společnost „značný kus cesty.“²⁰ Už v prvních měsících po osvobození komunisté stále houževnatěji vystupovali s požadavky pokračovat v národně-demokratické revoluci i v ekonomické oblasti: mluvili o znárodnění a demokratizaci hospodářství. Obsahem tohoto spojení byla nejen likvidace německé a maďarské podnikatelské elity, kolaborantů a zrádců. Od prvních okamžiků po osvobození začala komunistická strana činit kroky, které ve svém důsledku vedly k likvidaci také domácího soukromého kapitálu.²¹

Prvním takovým krokem bylo dosazování tzv. národních správ do podniků ve vlastnictví „nepřátel národa“.²² Touto cestou přešla hospodářská moc v podstatné části průmyslu do rukou státu ještě před samotným znárodněním. Koordinační výbor vládnoucích stran vydal 29. června 1945 dokument o hospodářské politice v přechodném období v oborech průmyslu, obchodu, peněžnictví, dopravy a výživy, jehož autorem byl komunistický ekonom L. Frejka²³. Už v tomto prvním dokumentu se můžeme dočíst, že politická, hospodářská a vojenská síla, stejně jako státní nezávislost, mohou být plně zajištěny jedině socialistickým hospodářským řádem. V té chvíli ještě navenek jednotný blok politických stran vyjádřil názor, „... že socialistický řád hospodářský, kde všechny výrobní prostředky jsou v různých formách (státní, družstevní a nebo komunální) v rukou společnosti, nemůže býti naším bezprostředním cílem.“²⁴ Argumentace mířila výhradně proti velkokapitálu německé

18 NA Praha, AÚV KSČ, fond 01-Ústřední výbor 1945–1989, sv. 2, a.j. 9. Zasedání ÚV KSČ 4. 2.1946, referát R. Slánského, s. 4.

19 Frejka, L. (1951), s. 23.

20 Srv. Belda, J., Bouček, M., Deyl, Z., Klimeš, M. (1968), s. 36.

21 Bliže Frommer, B. (2005), s. 315–342.

22 K 31. 8.1945 bylo pod národní správou 9045 podniků s celkovým počtem 923 486 zaměstnanců; to byla desetina obyvatel Československa.

23 L. Frejka, muž, s jehož jménem se ještě setkáme, převzal funkci předsedy Národohospodářské komise Ústředního výboru Komunistické strany Československa (dále NK ÚV KSČ) po 26. 6. 1945. Do té doby vykonával tuto funkci K. Martin, který spolu s J. Kabešem stál u jejího vzniku 11. 6. 1945. Jedním z prvních úkolů NHK bylo zajištění dostatečného počtu národohospodářů-komunistů, kteří by mohli zastávat vedoucí pozice v hospodářském životě – ať už na úrovni ministerstev, či přímo v podnicích („...budeme se starat o správné rozestavení našich stranických odborných kádřů...“). NA Praha, AÚV KSČ, fond 100/12-národohospodářská komise ÚV KSČ 1945–1948, sv. 2, a.j.19, s. 22.

24 NA Praha, AÚV KSČ, fond 100/12-národohospodářská komise ÚV KSČ 1945–1948, sv. 2, a.j. 26, s. 1.

a maďarské buržoazie, popřípadě zrádcům z řad buržoazie české a slovenské. Všechny ostatní vrstvy a skupiny společnosti měly mít podíl na hospodářské, resp. politické moci. Ovšem z podnětu komunistů se zde rovněž objevil odstavec, vyjadřující obavu, aby v republice opět nepřevládli „... *kořistnický zájem příživnických jednotlivců a skupin nad zájmy pracujícího lidu, měst i venkova*.“²⁵ Komunisté požadovali, aby národní správy, dosazené do znárodněných podniků, byly denně(!) kontrolovány, zda hájí veřejný zájem a ne zájem soukromý. Pod nejpřísnější kontrolu byly postaveny závodní rady v bankovníctví, v tzv. klíčových odvětvích průmyslu (hornictví, energetika, těžký průmysl) a v pojišťovnictví. V těchto oborech byly také bezprostředně zřizovány tzv. národní svazy s povinným členstvím všech podniků toho kterého oboru, které měly být nástrojem jejich jednotného řízení a koordinace mezi jednotlivými odvětvími. (Deklarovanou odlišností od dřívějších svazů průmyslníků a kartelů měla být národní správa těchto podniků.) Svazy téhož typu měly být nově zřizovány i v dalších průmyslových a zemědělských odvětvích.²⁶

V polovině července 1945 byla při ministerstvu průmyslu vytvořena Ústřední komise pro znárodnění průmyslu. Tato komise byla pověřena vypracováním osnovy dekretu o znárodnění – osnova byla připravena během jednoho měsíce. Do jednání komise zasahovaly prostřednictvím svých zástupců všechny politické strany; komunisté dosáhli díky dohodě se sociálními demokraty toho, že v síti znárodnění uvízly všechny podniky s více než pěti stovkami zaměstnanců. Dekrety o znárodnění, vzešlé původně z ducha Košického vládního programu, zcela zamíchaly plány, s nimiž k dohodě v Košicích přistupovali partneři komunistů. Znárodnění těžkého průmyslu se samozřejmě dotýkalo určité části jejich voličské základny, rozšíření znárodnění na „velké podniky“ však jejich voličskou základnu bezprostředně ohrožovalo.

V průběhu roku 1947 komunisté vytvořili vnitrostranický sbor důvěníků (instruktorů) v hospodářských orgánech, který měl fungovat jako jakási prodloužená ruka jejich Ústředního výboru. Jednotliví důvěníci měli za úkol prosazovat všeobecná politická hlediska KSČ při odborné řídicí práci v jednotlivých oborech. Měli být zpětně odpovědní za svou práci přímo ÚV KSČ, proto byli vybaveni potřebnou stranickou autoritou.²⁷ Z plánu práce ekonomických odborníků uvnitř komunistické strany²⁸ lze potom vyčíst konkrétní návrhy na obsazení klíčových pozic na jednotlivých ministerstvech, včetně ministerstva financí, v národní bance a jiných důležitých peněžních ústavech.²⁹ Z dochovaného archivního materiálu vyplývá, že v průběhu roku 1945 docházelo ke konzultacím a jednáním komunistů o obsazení jednotlivých ministerstev na úrovni náměstků a dalších úředníků.³⁰

25 Tamtéž.

26 Tamtéž, s. 3.

27 Scházet se měli 2–3krát týdně!

28 NA Praha, AÚV KSČ, fond 100/12-národohospodářská komise ÚV KSČ 1945–1948, sv. 2, a.j. 19, s. 42–49, nedatováno, ale nejpozději zřejmě v létě roku 1947.

29 NA Praha, AÚV KSČ, fond 100/1- generální sekretariát ÚV KSČ 1945–1989, sv. 79, a.j. 592.

30 Na schůzi ÚV KSČ, která se konala 15. dubna 1946, byla např. přednesena zpráva o jednání předsedy komunistů K. Gottwalda se sociálními demokraty o obsazení místa ředitele postátněného lihovarnického průmyslu: na základě vzájemných dohod komunisté upustili od kandidatury svého člena, dr. Oldřicha Černého, a jako kompenzaci si vyhradili post šéfa plánovacího odboru a šéfa odboru pro zestátnění v ministerstvu výživy. NA Praha, AÚV KSČ, fond 02/1-předsednictvo ÚV KSČ 1945–1989, sv. 1, a.j. 29, s. 3. Zápis ze schůze 15. 4. 1946.

Postupem času, zvláště v roce 1947, nabyla jednání s představiteli ostatních politických stran podobu protimilionářské kampaně.³¹ Boj proti soukromému sektoru byl součástí plánů komunistů od první chvíle. V rámci NHK byla zřízena operativní komise, jejíž náplní práce byl sběr materiálu o soukromém sektoru v průmyslu, velkoobchodu a stavebnictví. Komise vypracovala statistický přehled a kartotéku největších podnikatelů s konkrétními daty o obratu, počtu zaměstnanců, politické příslušnosti apod.; ze záznamů ÚV KSČ jasně vyplývá, kdo byl cílem: „*Hlavně se zajímáme o podnikatele velké a politicky exponované.*“³² Jednotlivé krajské organizace zpracovávaly informace o „svých“ podnikatelích, které byly dále doplňovány informacemi, které poskytla zpravodajská služba ministerstva vnitra³³ a ministerstvo financí. Takto získaný materiál následně posloužil jako podklad rozsáhlé hospodářské revize: „*S tímto materiálem rozjedeme revise ministerstva financí a jeho berních správ.*“³⁴

Obdobným krokem komunistů, mířícím k témuž cíli – diskreditaci opozice – bylo pořizování seznamu národohospodářských odborníků jejich politických partnerů a navazování společenských až přátelských styků s nimi. Z vyhotovených seznamů byly vybrány dvě desítky „nejvýznačnějších jedinců“, kteří byli systematicky sledováni. Stejně pečlivě bylo monitorováno pronikání „kapitalistických“ vlivů do jednotlivých politických stran;³⁵ zvláštní pozornosti se dostávalo v této souvislosti politické činnosti majitelů a představitelů největších soukromých firem.

Stačily pouhé tři roky a Československo nebudovalo lidovou demokracii, nýbrž socialistický stát. Dosud vedoucí společenské skupiny byly odsunuty, aby jejich místo zaujaly elity nové. Majetky a společenské pozice jedněch se rozplynuly, ale téměř nikým nepozorovány vznikaly majetky a pozice lidí jiných. Stačily pouhé tři roky a přišla doba, kdy pro země střední a východní Evropy západ byl už jedinec imperialistický. Bývalí koaliční partneři se stali reakcionáři. Komunistické strany se staly jedinými vůdci lidu.

2. Limity alternativních řešení: chybějící volba

Poválečný vývoj hospodářské politiky mohl jít v zemích střední a východní Evropy (dále jen SVE) v zásadě trojím směrem: k liberalismu, ke koncepci smíšené ekonomiky s určitým rozsahem státního intervencionismu nebo k centrálně řízené ekonomice

31 K této otázce se ústřední podnikatelské svazy vůbec neměly příležitost vyjádřit, neboť neměly vůbec zastoupení v Hospodářské radě (HR) vlády. NHK ÚV KSČ se např. v září 1945 zabývala žádostí největších z těchto svazů podílet se dvěma zástupci na činnosti Hospodářské rady, s ohledem na rozsáhlé úkoly obnovy země. Přitom stálým členem HR byl guvernér národní banky, zástupce družstevních svazů a svazu zemědělců. NA Praha, AÚV KSČ, fond 100/1-generální sekretariát ÚV KSČ 1945–1989, sv. 79, a.j. 589.

32 NA Praha, AÚV KSČ, fond 100/12-národohospodářská komise ÚV KSČ 1945–1948, sv. 2, a.j. 19, s. 45.

33 „... která obdrží od nás rovněž dotazník, aby její orgány věděly, co hledat.“ NA Praha, AÚV KSČ, fond 100/12-národohospodářská komise ÚV KSČ 1945–1948, sv. 2, a.j. 19, s. 47.

34 NA Praha, AÚV KSČ, fond 100/12-národohospodářská komise ÚV KSČ 1945–1948, sv. 2, a.j. 19, s. 47.

35 „Prakticky podporovat vytvoření skupiny v národně socialistické straně, která by otevřeně vystoupila proti reakčnímu vedení.“ NA Praha, AÚV KSČ, fond 02/1-předsednictvo ÚV KSČ 1945–1989, sv. 1, a.j. 78. Zápis ze schůze 15. 9. 1947.

sovětského typu. Z vývoje ekonomické teorie a hospodářského vývoje v Československu před rokem 1945 jednoznačně vyplývá, že první cesta byla zcela neprůchodná. Pro určitou podobu smíšené ekonomiky však existovaly velmi silné předpoklady. Vyplývaly za prvé z charakteru ekonomického myšlení před válkou a během ní a za druhé z modelu hospodářství, který na okupovaných územích zavedlo nacistické Německo. Konečně důvody, proč Československo překročilo hranici smíšené ekonomiky a stalo se ekonomikou centrálně řízenou, je třeba vidět v implantaci sovětského modelu řízení.

2.1 Za prvé, ekonomické myšlení

Ekonomické myšlení v Československu mezi světovými válkami představuje kompilát čtyř vzájemně jedinečným způsobem propojených proudů světového ekonomického myšlení: klasické školy, německé historické školy, marxismu a neoklasické školy – z ní především rakouské subjektivní školy. Vzešlo z tradice německé historické školy, přijalo některé postuláty rakouské subjektivní školy a dále je rozvíjelo. Panovala také určitá míra znalostí anglo-amerických ekonomických škol, ať už zprostředkovaná německým prostředím, nebo přímá. Studována byla také tzv. švédská cesta. V polovině třicátých let našlo v prostředí ekonomů, blízkých sociálnědemokratické straně, úrodnou půdu zásadní dílo J. M. Keynesa.³⁶

Důvody pro tento eklekticismus je třeba hledat – z hlediska ekonomického – v nahodilém faktoru: geografické a kulturní blízkosti Rakouska a Německa. Zatímco německá historická škola určovala ráz akademického vzdělání většiny českých meziválečných ekonomů, rakouská subjektivní škola ve středoevropském prostředí neměla téměř žádnou tradici. Představovala návrat ke klasické politické ekonomii a přinášela staronovou (neoklasickou) ideu pro dvacáté století: ideu, že kapitalistický výrobní způsob, postavený na tržní regulaci, je nejefektivnějším výrobním způsobem.³⁷ První omezovala a druhá rozšiřovala obzory praktických národohospodářů. Míra vlivu, s jakou se obě školy etablovaly ve středoevropském prostoru, do značné míry určila hloubku diskontinuity ekonomické vědy v meziválečném období a v čase poválečném.

Přes širokou toleranci ke státním zásahům³⁸ však nedošlo v meziválečném Československu k zapracování prvků plánovitosti do hospodářského řízení. Jeho zastánci byli totiž ekonomové stojící mimo oficiální proud ekonomů, kteří se nepodíleli na praktické hospodářské politice. Prvním propagátorem národohospodářského plánování v Československu byl např. J. Macek, který seznámil československou odbornou veřejnost nejen s dílem J. M. Keynesa, ale i Harolda Laskiho, Barbary Wootton či Leninových domácích oponentů.

Po Mnichovské konferenci v září 1938 se (stále) československá ekonomická obec tvářila, že hlavním jejím úkolem se stávají otázky konsolidace hospodářství a hospodářské politiky v souvislosti s novým nastavením hospodářských parametrů. I když se

36 Srv. Vencovský, F. (1998).

37 Srv. Wagener, H. (1998), s. 160.

38 Srv. Doležalová, A. (2007).

ekonomové nadále soustřeďovali na témata jako státní rozpočet, daně, ceny, cla, zahraniční obchod, zastávali vysloveně oportunistické názory, hovořící v převážné míře pouze o výhodách napojení na velkoněmeckou říši – ať už v oblasti rozpočtové, či celní politiky. V oblasti rozpočtové politiky byl systém řízeného hospodářství často charakterizován jako odklon od liberalistické soustavy k zásadě národní solidarity, kdy stát ukládá svým členům povinnost podřít se zájmům celku. Daně jsou v takovém systému nástrojem sociální politiky, která nastoluje spravedlivé sociální poměry. Objevovale se však i témata přímo související s řízeným hospodářstvím. Dokládají to např. diskuse o ceně jako ekonomické kategorii: vedle cenotvorných vlivů, regulační funkce ceny a podobných termínů se do ekonomického slovníku poznenáhlu dostávaly výrazy jako úředně stanovené ceny, úřední kontrola nákladů, náklady uznané za užitečné. Výrazy typické pro centrálně řízenou ekonomiku. A uvidíme, že se jim nebude chtít pryč.

Během válečných let byl zřetelným znakem v ekonomickém myšlení příklon k hospodářským ideám, které bychom mohli ještě označit za sociálnědemokratické, mnohem více však za centrálně direktivní. Vždy v nich figurovala pozemková reforma, znárodnění klíčového průmyslu a aktivní role státu v procesu plánování rekonstrukce a poválečného hospodářského rozvoje. Pod tlakem represí, respektive jejich hrozbou se dříve či později část teoretické obce odmlčela, ale protektorátní teoretická fronta zahrnovala odborníky v zásadě z celého spektra výše pojmenovaných teoretických proudů. Do popředí zájmu ekonomů se pochopitelně dostala problematika hospodářské (celní) unie. V této souvislosti se zdůrazňovaly její všeobecně uznávané výhody jako širší odbytiště, možnosti větší specializace, výhodou se jevilo dokonce také napojení na dynamicky se rozvíjející stát, aniž se při tom přihlíželo k důsledkům jejího fungování jako brány k totální ekonomické germanizaci českých zemí (takováto kritika ovšem nebyla politicky možná). Dokonce vyhláška o zákazech vývozu některých druhů zboží z protektorátu byla charakterizována jako prostředek na ochranu domácího vnitřního trhu (aby nedošlo k rychlému odplývání zboží do Říše, a tím růstu cen v Protektorátu).

Například Miloš Horna, žák významného představitele prvorepublikového ekonomického myšlení Karla Engliše, označil začlenění Čech a Moravy do celního území Velkoněmecké říše k 1. říjnu 1940 za „významný mezník naší měnové historie“ s tím, že kladně hodnotil, jak říšská vláda odložila úplné spojení obou měn do doby, než se sblíží oba celky také hospodářsky. Ba vyjadřoval víru v ochranu odlišných hospodářských znaků etnicky českého prostoru, pokud je to v zájmu celofíšským. Za doklad kontinuity měnového systému považoval skutečnost, že jedna K před 1. říjnem se rovnala 1 K po tomto datu. Měnovou úpravu označil za počátek budování zcela nového systému měn ve střední Evropě, který bude nadále založen na měně vedoucí (RM) a měnách vedených (též K).³⁹

Tentýž autor se zapojil také do diskuse k německé teorii životního prostoru. Její hospodářské souvislosti ovšem byly probírány v podstatě bez přihlídnutí k jejím stránkám politickým. Problém životního prostoru viděl jako problém surovinový a ze tří cest k jeho řešení (hovoří o obnovení mezinárodní směny zboží, vývoji náhradních materiálů a novém územním přerozdělení míst přírodního surovinového bohatství)

39 Obzor národohospodářský (1940), s. 489.

hodnotí jako v dané chvíli jedinou možnou cestu nové územní přerozdělení, jako kdyby se jeho vlastní zemi mohlo vyhnout.⁴⁰ Na pořadu dne byla rovněž organizace hospodářské samosprávy v Protektorátu, kdy byly diskutovány německé a italské zkušenosti s korporativismem.

Méně konsistentní proud českého ekonomického myšlení představoval exil. Neměl svou teoretickou tribunu, zabýval se především praktickými úkoly poválečné obnovy. Pohyboval se na hraně teoretického diskursu a formulování politickohospodářského programu. Jeho silou byla nezátíženost protektorátními tlaky. Pracoval především ve dvou politických centrech – v Londýně a v Moskvě.

2.2 Za druhé, zkušenosti německého centrálního řízení

Mnichovská rozhodnutí velmocí změnila Československo – jeho politické elity a systém, mezinárodní postavení, ekonomické poměry a možnosti, místo v mezinárodní dělbě práce, východiska pro další hospodářskou politiku. Otevřela půlroční epizodu existence teritoriálně i institucionálně okleštěného státu, s redukovanými surovinovými zdroji a průmyslem. Bylo zřejmé, že Československo se v nějaké formě stává součástí „německého hospodářského prostoru“. Ještě před vznikem Protektorátu Čechy a Morava zaváděla vláda některé prvky řízeného hospodářství, jako bylo dosazování komisařů do peněžních ústavů, přípravu centralizace v peněžnictví, omezení nakládání s majetkem, připravovala projekty povinných organizací podniků v jednotlivých odvětvích národního hospodářství. Vytvoření samostatného Slovenského státu a okupace zbytku českých zemí znamenaly další posun politických a hospodářských parametrů, které musela hospodářská politika a teoretická fronta respektovat. Nacisté si byli vždy velmi dobře vědomi, že rychlé zavedení jejich systému řízení do porobených zemí je nejlepším nástrojem k ovládnutí hospodářství příslušné země. Válečné hospodářství v okupovaných zemích zasahovalo do všech oblastí života společnosti. Mělo několik hlavních rysů:⁴¹

1. státní řízení průmyslové výroby, systém povinných dodávek v zemědělství a povinná organizace podnikatelů;
2. přidělový systém v zásobování, kdy trh byl nahrazen lístkovým systémem;
3. určování závazných cen a kontrola jejich dodržování. Od léta 1939 pracoval Nejvyšší cenový úřad;
4. státní řízení mezd a rozmisťování pracovních sil prostřednictvím úřadů práce. Nástrojem této politiky bylo zavedení nucené práce. Prvním krokem bylo už v březnu 1939 omezení volného pohybu dělníků v zemědělství. Regulaci pohybu pracovních sil zajišťovaly úřady práce, podřízené později přímo říšskému protektorovi, jež nahradily dosavadní zprostředkovatelný práce. Jejich základním úkolem byl nábor pracovních sil na práce ve zbrojním průmyslu a v Německu;
5. kontrola zahraničního obchodu a platebního styku.

40 Srv. Horna, M. (1939).

41 Blíže Průcha, V. (1998).

Změny postihly všechny oblasti hospodářství: nejprve bylo 27. ledna 1939 změněno zákonné platidlo na jednotku jedné koruny (K), 13. března téhož roku padla měnová suverenita Československa definitivně. Konečně 16. března byl zřízen Protektorát. Říšská marka se stala zákonným platidlem i na území Protektorátu, koruna zůstala místním protektorátním platidlem. Národní banka byla přejmenovaná na Národní banku pro Čechy a Moravu a ocitla se pod vedením Říšského protektora, samostatná byla už pouze formálně. Bezprostředně po zřízení Protektorátu přistoupila Říšská vláda k úpravám cen, mezd a platů, revizím dopravních a poštovních tarifů; rozdily v daňovém zatížení či sociální péči zůstaly zachovány. Obě země měly podobnou strukturu hospodářství, šlo o převážně průmyslové země s vyspělým zemědělstvím. V oblasti veřejných financí se proměnila strana příjmová převzetím cel, spotřebních daní a monopolů do správy Říše a novou úpravou daně z obratu.

Říšským nařízením ze dne 16. září 1940 bylo území Čech a Moravy s účinností od 1. října 1940 spojeno v celní a měnovou unii s Německou říší. Tato skutečnost nabyla pevných obrysů již dříve – ve výnosu Adolfa Hitlera z 16. března 1939 o zřízení Protektorátu Čechy a Morava, v němž mimo jiné stojí: „*Protektorát náleží k celnímu území Německé říše a podléhá její celní výsosti. Zákonitým platidlem je vedle říšské marky až na další koruna. Poměr obou měn určí říšská vláda.*“⁴²

Celní unie s Německem měla pro zbytkové české hospodářství dalekosáhlý význam: byla přijata celá řada zákonů, které řešily otázky propojení českého a říšského hospodářství v jednotlivých oblastech. V září 1940 byla vydána vyhláška ministra obchodu zakazující pohyb některých druhů zboží z Protektorátu do ostatních částí Velkoněmecké říše, a vládní nařízení o přizpůsobení hospodářství Protektorátu hospodářství Říše. Podle tohoto nařízení mohla předsednictva ústředních svazů průmyslu, obchodu a řemesla vydávat se souhlasem (určitě z příkazu) ministra obchodu příkazy svým členům o jejich dalších hospodářských, např. obchodních krocích; v oblasti působnosti ministerstva zemědělství bylo vydávat obdobné příkazy stran zemědělských produktů.

Odstranění celní hranice s sebou přineslo nutnost sjednocení celních předpisů – samozřejmě zavedením říšských předpisů na území Protektorátu v září 1940, a sice Říšského celního sazebníku z roku 1902, i když po několika novelizacích. Důležité bylo, že pro všechny tyto zákony jediným autentickým jazykem byla němčina – i když byly tiskem vydávány i české překlady. Pro veškerý dovoz a vývoz platil režim tzv. povolovacích řízení. To v podstatě znamenalo, že pokud obchodované zboží nepatřilo do specifické skupiny chráněného zboží, stejně se na něj vztahovala devizová vyhláška – volný obchod se zahraničím neexistoval; pro dovoz zboží v hodnotě nad 250 K bylo potřebné tzv. devizové osvědčení, tedy povolení použít devizy. Veškeré obchodní smlouvy Československa pozbyly platnosti, naopak Protektorát se dostal do smluvního systému Říše.

Vedle institucionální podpory probíhal také proces změn ve vlastnických vztazích ve prospěch německého obyvatelstva, označovaný ve všech porobených zemích jako politika germanizace. Ta měla své specifické podoby v různých oblastech života včetně

42 Stalo se tak vyhlášením německého vojenského velitelství v Praze, uveřejněným v denním tisku 17. 3. 1939. Jím byl stanoven poměr marky a koruny 1:10. Obzor národohospodářský (1940), s. 453.

likvidace domácího obyvatelstva ať už asimilací, deportacemi směrem na východ, nebo tzv. zvláštním zacházením (fyzická likvidace). V ekonomické oblasti šlo především o převody majetku a usídlování Němců na české půdě.⁴³ Germanizace v ekonomické oblasti byla reprezentována především arizací, ke které Němci přistoupili bezprostředně po 15. březnu 1939.⁴⁴

Protektorát znamenal faktickou ztrátu obchodněpolitické autonomie – ač ta byla vyhlášením Protektorátu definována. Znamenal totální závislost na hospodářství a plánu hospodářského vývoje Říše a zároveň zapojení do stomilionového bezcelního prostoru. Rozhodně však takový rozsáhlý hospodářský celek nelze považovat za nástroj hledání cest k prohloubení dělby práce a racionalizace výroby. České země byly všestranně zapojeny do německého hospodářského prostoru – české hospodářství mělo pro nacistickou ekonomiku zcela mimořádný význam. Hermann Göring jako šéf úřadu pro čtyřletý plán si vyhradil právo rozhodovat o všech zásadních hospodářských otázkách Protektorátu.

Ještě v roce 1940 se převážná většina hospodářských opatření jevila a byla komentována odbornou veřejností jako přechodná. Na stránkách Obzoru národohospodářského, respektovaného odborného periodika, se lze dočíst, že řízené hospodářství se neobejde bez řízených cen a institucionální podpory skrze cenové úřady.⁴⁵ Ovšem oprávnění cenových úřadů s sebou nese zodpovědnost, protože rozhodnutí, co jsou v kalkulacích podniků náklady hospodářsky užitečné a co nikoli, je rovněž rozhodnutím o tom, zda budou podniky dále prosperovat, a tudíž dlouhodobě vůbec existovat. Řízení cen má zkrátka své hranice – a tou nezásadnější je změna hospodářské struktury. Při četbě druhorepublikových a protektorátních čísel Obzoru národohospodářského se také může zdát, že hospodářský život běžel dál celkem obvyklým způsobem, s občasnými výkyvy a změnami, ale vcelku s remarqovským klidem: „*Hospodářský vývoj v Čechách a na Moravě byl naprosto klidný*“.⁴⁶ Vývoj už v té chvíli ale šel cestou, ve které pro tržní ekonomiku nebylo místo. V intencích německých hospodářských plánů byla určována produkce co do objemu i skladby, stejně jako její zabezpečení zdroji. Funkci trhu vytěsnily direktivně stanovené úkoly. Soukromé vlastnictví však zrušeno nebylo – jednotlivé podniky zůstaly v soukromých rukou.

Jak poznamenal Ludwig von Mises, nacisté přesto dosáhli úplného odstranění ziskového motivu z vedení podniků. Pravomoci majitelů podniků byly totiž značně omezovány, podnikatelé se stali pouhými „vedoucími podniků“ (Betriebsführer), kteří při svém rozhodování museli respektovat příkazy a nařízení, vydávaná říšským ministerstvem průmyslu. Mises k tomu napsal: „*Vláda nestanovuje jen ceny, zápůjční a výpůjční úrokové míry, výši platů a mezd, množství, jež mají být vyrobeny a metody, které se mají při výrobě používat. Každému obchodníkovi přiděluje určitý příjem, což z něj vlastně činí placeného státního zaměstnance, tj. vykonavatele veřejné služby.*

43 Bliže Teichová, A. (1998).

44 Bliže Jančík, D., Kubů, E. (2005).

45 Bliže Černý, V. (1940).

46 Obzor národohospodářský (1941), s. 49.

Tento systém nemá, až na stejné názvosloví, nic společného s kapitalismem ani s tržní ekonomikou. Jedná se jednoduše o německý typ socialismu.“⁴⁷

Svou analýzou ekonomiky nacistického Německa dokázal Walter Eucken, duchovní otec poválečného německého hospodářského zázraku, že soukromé podniky a celá ekonomika se v centrálně přidělovém mechanismu chovají stejně jako státní podniky: minimalizují své výkony a maximalizují své požadavky na centrální přiděly zaměstnanců, materiálu, investic. Ceny přestávají být kritériem efektivní alokace, výroba se uskutečňuje podle centrálních plánů za jakoukoli cenu. Permanentní nerovnováha se projevuje ve výrobě tzv. úzkými profily a převahou poptávky nejen u spotřebního zboží, ale i u výrobních prostředků, vede k nahrazování trhu přidělovým hospodářstvím s nezbytným doplňkem černého trhu. Peníze přestávají hrát roli regulátora ekonomické soutěže a stávají se pouhým nástrojem účetní evidence.

2.3 Za třetí, implantace sovětského modelu řízení

Cílem porevolučního Ruska byla industrializace (jako cesta k odstranění jeho ekonomické zaostalosti).⁴⁸ Odhlédneme-li v této chvíli od hodnocení efektivnosti sovětské industrializace, musíme konstatovat, že pro všechny země SVE, které měly nevelkou rozlohu i počet obyvatel, a především omezené surovinové zdroje, a proto nebyly schopné vytvořit ekonomiku s univerzální strukturou, byla podobná cesta jednoznačně neschůdná. Za zcela změněných politických podmínek oproti situaci po roce 1917 docházelo k podřizování kapitalistického způsobu výroby způsobu socialistickému. Na rozdíl od dvacátých let v sovětském Rusku se tak dělo v zemích, z nichž některé (jako Československo) byly průmyslově vyspělé a před válkou se rozvíjely v demokratických podmínkách.⁴⁹

Klíčovou je v této souvislosti otázka, kterou řešili marxističtí ekonomové v celé Evropě, zda totiž po vítězství revoluce v dalších zemích bude zapotřebí projít etapou obdobnou ruskému NEP. Vždyť NEP byl reakcí na vítězství socialistické revoluce v jedné zemi, a to zemi hospodářsky zaostalé. Byl zvláštním přechodem k socialismu, zdůvodňovaným přerušením světové socialistické revoluce. Strategie NEP byla proto zaměřena na koexistenci s kapitalismem vně i uvnitř země, a zároveň na rozvoj pozic socialismu. Realita po druhé světové válce tak jednoznačně potvrdila Trockého linii a jednoznačně vyvrátila linii „pravého marxismu“.⁵⁰

Nezměnila se nutnost likvidace soukromého podnikání v zájmu politického vítězství, i když za různých zahraničněpolitických okolností. Diktatura proletariátu potřebovala ekonomickou moc, o kterou by se mohla opřít. Našla ji v tzv. klíčových

47 Mises, L. von (2002), s. 96.

48 V této souvislosti bylo používáno heslo, že komunismus nastane po splnění dvou podmínek: vlády sovětů a elektrifikace Ruska.

49 Proto například v Československu, které nastoupilo cestu k socialismu jako průmyslově vyspělá země, měl zákon socialistické industrializace specifickou podobu – ne výstavba, nýbrž „přestavba“ průmyslu.

50 Mám na mysli Trockého názor, že poučení vyplývající z revoluce spočívá v tom, že není nezbytně nutné rozbijet kapitalistické formy výroby, ale je možné zmocnit se jich, který byl počátkem dvacátých let zcela minoritní. Naopak převažoval názor, že revoluce nejrychleji zvítězí v té zemi, která ve vývoji kapitalismu pokročila nejdále, protože to byl názor sledující linii původní marxistické teorie socialistické revoluce.

pozicích, jež byly získávány industrializací a násilným převzetím těch oblastí, které získal stát v průmyslově vyspělých zemích ekonomickými nástroji. Z těchto klíčových pozic byla řízena celá ekonomika – ovšem za převahy čistě mocenských zásahů státního (a stranického) aparátu nad využíváním ekonomických nástrojů v podobě měnové či strukturální politiky nebo fiskálního procesu. Z obsazených klíčových pozic byly kontrolovány ty formy soukromého podnikání, které měly být připuštěny, resp. ponechány.

Bezprostředně po „vypořádání se“ s kolaboranty a zrádci vedl hospodářský vývoj již v prvních poválečných letech k omezování ekonomické samostatnosti podniků. Jednak centralizací finančních zdrojů a jednak růstem centralizace řady hospodářských funkcí v rukách ústředních podnikových orgánů, kontrolovaných komunisty. Navíc do fungování těchto podniků zasahoval stát prostřednictvím přidělového hospodářství, státním řízením cenové politiky, řízením politiky zaměstnanosti a prostřednictvím plánů obnovy, přičemž jednostranně zdůrazňoval potřebu zabezpečit plnou zaměstnanost, odstranit nedostatkovost apod.. To vše za situace, kdy nebyla formulována teorie plánovitého řízení a nebyla přijata koncepce tvorby plánu.

Centrálně řízená a částečně plánovitá ekonomika nebyla přitom v daném regionu úplnou novinkou. Rozšiřující se podíl státního sektoru byl patrný už v meziválečném období a nacistická okupace vnesla do hospodářství model centrálního řízení, které se ukázalo být velmi životaschopným. Pochopila to především komunistická strana. Sovětské odborníci, kteří přišli po válce do Československa „zavádět“ plánovitou a centrálně řízenou ekonomiku, nevnašeli systém, ten už zde byl. Jeden z tvůrců československého plánovacího mechanismu Kurt Rozsypal po letech ve svých pamětech přiznal, že systém řízení, který zavedlo Československo po válce, byl z větší části převzat z doby okupace.⁵¹ Sovětské odborníci přinášeli pouze technické postupy, které umožnily v dalších krocích likvidovat soukromé vlastnictví výrobních prostředků, a ovšem rovněž přinášeli ideologický aparát k vysvětlování jednotlivých mocenských kroků. Konkrétní sovětská praxe řízení závisela především na vnitropolitické situaci, na boji ekonomických a sociálních struktur. Do zcela odlišné hospodářské struktury byla přenášena dogmata politické ekonomie socialismu, jež produkovala rizika pro další vývoj. Sovětský systém řízení a plánování nebyl do té doby nikde soustavně popsán; jednotliví poradci znali tento systém pouze v dimenzích své úzké specializace.⁵²

Během prvních dvou poválečných let se budoucí komunističtí vládci soustředili na ukořistění politické moci a úplnou eliminaci jakékoli opozice, která by snad sprádala plány o svobodném a demokratickém uspořádání. Vedle znárodnění průmyslu a pozemkové reformy využili krátkodobého plánu poválečné rekonstrukce. Řízení hospodářství během jeho provádění bylo směsí direktivního, přímého plánování, nepřímého řízení skrze rozdělování výrobních prostředků, spotřebního zboží i dodávkové povinnosti a volného trhu. Posledně jmenovaný prvek byl minimalizován stejnou měrou,

51 Blíže Rozsypal, K. (1998).

52 Tak se v československých rozpočtech mohly objevit položky péče o velbloudy jako dopravní prostředek nebo odstranění negramotnosti. Ač v Československu nikdy nebyla poušť a negramotnost neexistovala. V Sovětském svazu však měli obojí.

jakou byly maximalizovány prvky řízeného hospodářství. Až na výjimky bylo nepřímé řízení považováno za ústupek direktivnímu plánování, jehož vrchol představovalo totální plánování celého života společnosti.⁵³

Nekomunistické strany v Československu hájily původně koncepci, aby národní podniky nepatřily státu, nýbrž vedení podniků. Státní podniky měly mít postavení samostatných právnických osob. Tyto úvahy o fungování komunistické ekonomiky vycházely z myšlenky, že podniky mohou samostatně jednat, a přitom být pouhými výkonnými články dokonalého centrálního plánu, který předem určí proporce, v nichž se bude ekonomika vyvíjet za trvalého uspokojování všech potřeb svých členů. Trh, který určuje proporce prostřednictvím cenového mechanismu „ex post“ a se ztrátami, se stane v takovém systému zbytečným. Komunisté proti takové koncepci brojili s poukazem na riziko, že by se mohla stát cestou k pozdější transformaci státních podniků na akciové společnosti a k připuštění účasti soukromého kapitálu v nich.⁵⁴

Tak jako v sovětském Rusku ve dvacátých letech či později, ani v Československu (a jiných zemích SVE) po válce neměla alternativní řešení dostatečnou podporu z toho důvodu, že ji komunisté během celého přechodného období účinně vytěsnili. Je nepochybné, že boj o moc, likvidující v zájmu jednoty strany i opozici, likvidoval nejen účinný kontrolní mechanismus politické moci, ale zároveň i možnost objektivního poznání skutečnosti.⁵⁵ Během tří let došlo k téměř totální implantaci sovětského systému hospodářství do ekonomik těchto zemí. Specifická cesta k socialismu skončila v zemích SVE převzetím sovětského modelu politické a hospodářské organizace moci.

Můžeme už jenom spekulovat, jakým směrem by se rozvíjela ekonomika Československa, kdyby si Stalin s Churchillem nepohrávali na říjnových jednání v Moskvě v roce 1944 s kouskem papíru a modrou tužkou. Jisté je však jedno: ještě než sem Sovětský svaz implantoval svůj model centralizace, existovalo zde centrální řízení za druhé světové války a aktivní role státu v ekonomice zde nebyla neznámým pojmem; její rozšiřování se dlouho nejevilo být hlubším ohrožením.

3. Není úniku: rozklad a adaptace

V meziválečném období se v Evropě vyvinuly dva systémy centrálního řízení hospodářství, které sevřely střední Evropu do kleští, z nichž měla pramalou šanci uniknout. Ukázalo se, že v Československu, uvnitř budoucího sovětského bloku, byly myšlenky

53 V centrálně řízené ekonomice jsou potřeby stanovovány – potřeby společenské, nikoli individuální – týmiž centrálními hospodářskými úřady, které řídí i výrobní proces. Cíle a preference označené vládnoucí elitou za celospolečenské mají nahradit individuální zájmy jednotlivých členů. Tato funkce byla vydávána za přednost centrálně plánované a řízené ekonomiky. Ale zatímco pro Marxe byla nástroj osvobození člověka od panství ekonomie, měla člověku umožnit překonat odcizení práce a vytvořit prostor pro svobodný rozvoj jeho osobnosti, Marxovi pokračovatelé učinili funkci společenských cílů téměř neomezenou.

54 Ve znárodnovacím dekretu se nakonec objevila formulace, že národní podniky jsou majetkem státu a mají postavení samostatných právnických osob.

55 První pokusy o (re)formulaci teoretických postulatů, (re)definujících socialistickou ekonomickou teorii, stejně jako filozofii, přišly teprve po XX. sjezdu KSSS. V Československu se jich chopili nejprve filozofové v roce 1956 a o dva roky později i ekonomové.

na posílení aktivní role státu v ekonomice velmi živé. Bylo to dáno přetrvávajícím vlivem učení německé historické školy v tomto prostoru, pronikáním marxistických postulátů skrze programy komunistů, a konečně rovněž poměrně širokou akceptací keynesiánství v politicky vlivných sociálně demokratických kruzích. Mnozí z takto nasměrovaných ekonomů se společně brzy po válce sešli uvnitř levicově orientovaných mocenských bloků.

Walter Eucken výstižně pojmenoval léta od první světové války obdobím hospodářskopolitických experimentů. Před rokem 1914 byly hospodářské procesy v evropských zemích řízeny zcela jinak než po roce 1918 a jinak než v době velké hospodářské krize 1929–1933. Následovaly experimenty v Německu, sovětském Rusku a SSSR, Francii, Velké Británii, Švédsku; mimo Evropu samozřejmě v USA. V žádné zemi nepřekročily ony experimenty meze soukromého vlastnictví. Ani ve střední Evropě po skončení druhé světové války nebyl požadavek radikálního zrušení soukromého vlastnictví teoreticky akcentován. Byl však latentně přítomen. Vedle dvou válek, které zažila první polovina dvacátého století, totiž svou roli nepochybně sehrály i ideje, že lepším řízením hospodářství lze vyřešit sociální otázku. Ideologie vázané na zájmy svých tvůrců a nositelů jako nástroje mocenských bojů nabyly během 19. a 20. století podobu spásných učení, která přijaly celé národy. Konstituovaly se mocenské bloky, které pod praporem takových ideologií vedly mocenské boje za ovládnutí hospodářskopolitických pozic. V rozhodující části politického spektra vítězilo přesvědčení, že vývoj k centrálnímu řízení a plánování je nevyhnutelný; přesvědčení, že nastal čas realizovat Marxovu slavnou větu o tom, že dosud filozofové svět pouze vykládali, a nyní nastal čas jej změnit.

Konečně tragédie spočívala v momentu, že centrální řízení hospodářského procesu má tendenci expandovat. A tak mnozí z těch, kteří se domnívali budovat spravedlivý řád, pomáhali tvořit a upevňovat řád nesvobody.

Centrálně řízené hospodářství nelze zaměňovat s institucí kolektivního vlastnictví. Z hlediska vlastnictví existují dva typy centrálně administrativního hospodářství: jeden se soukromým vlastnictvím a druhý s vlastnictvím kolektivním. Metoda centrálního řízení umožňuje existenci tržních forem hospodářství, čilou naturální směnu a soběstačná zemědělská hospodářství. Teprve převaha kooperativistického, družstevního či solidaristického výrobního způsobu a jeho zasahování do všech oblastí života společnosti nutně s sebou nese minorizaci vlastnictví soukromého a je jen otázkou času, kdy dojde k jeho faktické likvidaci. A tento čas byl v Československu dán nazráním potřeby vládnoucí elity nedělit se dále o hospodářskopolitickou moc.

K moci se deroucí československá komunistická elita pochopila potřebu nastolit požadavek kolektivního vlastnictví výrobních prostředků jako uskutečnění sociální spravedlnosti a tato myšlenka hluboce pronikla do vědomí lidí, stejně jako nespravedlnost soukromého rozdělování majetku. Komunisté přišli s tezí, že veškerý zisk má patřit lidu. V tom je třeba vidět dva podstatné momenty: otázka vlastnictví se stala kardinální otázkou hospodářské (a společenské) politiky a nastolení kolektivního vlastnictví výrobních prostředků bylo představováno doslova jako synonymum řešení sociální otázky. Kolektivní vlastnictví tak sehrálo dvojí funkci: získání mocenských pozic a posléze jejich zajištění.

Existence a neexistence trhu je podstatný kvalitativní rozdíl mezi centrálně řízenou a monopolní tržní ekonomikou. Centrálně řízená ekonomika představuje největší možnou koncentraci hospodářské moci. Převzetím průmyslu, zemědělství a bankovníctví stát rozšiřuje své kompetence. Přebírá mocenskou pozici univerzálního koncernu, jemuž patří veškeré výrobní prostředky. Reálně však nedisponuje kolektivním vlastnictvím každý člen společnosti jako spoluvlastník všech továren atd., ale byrokratický aparát, který celou ekonomiku řídí. Jednotliví členové společnosti jsou odkázáni na funkcionáře, kteří disponují výrobním aparátem, sami však nemají žádný vliv, jsou nesamostatní a nejistí.⁵⁶

Jakmile začnou v hospodářském řádu dominovat prvky centrálně plánované ekonomiky, změni svůj charakter také všechny hospodářské instituce. Vlastnické právo, banky, podniky, odbory, pracovní úřady existují i nadále, dostávají však diametrálně odlišný obsah. Vlastnické právo už nepropůjčuje svému nositeli právo samostatně jednat a disponovat majetkem. Banky ani podniky nejednají na obchodním principu, ale pouze plní úkoly, které jim přidělil plán na základě centrální bilance. Odbory jsou převodní pákou, která nemá samostatný úkol, pouze převádí vládní hesla mezi pracující vrstvy. Pracovní úřady nepracují pro nezaměstnané – naopak hlídají, aby žádný člen společnosti neunikl z nastražené sítě uměle dosažené plné zaměstnanosti.

Je nepochybné, že směry uvažování o řešení poválečných hospodářských potíží musely navazovat na dědictví minulosti v oblasti ekonomické teorie i hospodářskopolitické praxe. Uvažovat o specifické cestě k socialismu znamená přijmout hypotézu, které ani nebyl dán čas k rozvinutí a která byla doslova vytěsněna politickým bojem. Takovou hypotézou je vznik útvaru, obsahujícího v názvu zřejmý pleonasmus: lidová demokracie. V rámci této hypotézy porážka fašismu byla zároveň porážkou panství soukromého vlastnictví a posílením Sovětského svazu nejen jako země, ale i jako modelu státního zřízení. Nově vzniklé „lidové demokracie“ měly být potvrzením učení klasiků marxismu o tom, že existuje i jiná cesta k socialismu než skrze diktaturu proletariátu. Přechod jednotlivých zemí měl ukázat, že marxismus-leninismus není schematický, ale že jde o teorii, která dovede analyzovat konkrétní situaci.

Charakteristickým znakem postupu komunistů bylo zdůrazňování nikoli politických, ale ekonomických prvků programu, ve kterých může dojít k široce akceptovaným kompromisům. Řešit otázky hospodářské obnovy znamenalo zasáhnout vlastnickou strukturu kapitalistické společnosti a uskutečnit hluboké reformy, jejichž provedení a míra úspěšnosti byly pevně svázány s politickým bojem a faktickou likvidací opozice. Ekonomicky nejvyspělejší ze zemí „sovětského bloku“ a zároveň demokratickou tradicí disponující Československo setrvalo v hledání své cesty k socialismu nejdéle, aby ji pak úplně opustilo a totálně přijalo sovětský model řízení. Ač podle původní Marxovy teorie mělo pro vítězství socialistické revoluce nejpriznivější předpoklady. Základními znaky specifické cesty k socialismu byly za prvé fatální změny ve struktuře vlastnictví, za druhé totální centralizace systému

56 Přechod k centrálně administrativní ekonomice byl v Československu, podobně jako v Německu, velmi ulehčen koncentrací průmyslu. V těch odvětvích, ve kterých existovaly koncerny a syndikáty, jako v dolech, hutním průmyslu apod., stačilo přeměnit koncernové vedení na oddělení centrální správy. Dalším krokem bylo odstranění nabídky a poptávky, a tedy směny na trhu v těchto odvětvích, a její nahrazení přidělovým systémem.

řízení ekonomiky a konečně subjektivistický přístup k územní a odvětvové restrukturalizaci.

Je rovněž nepochybné, že představitelé komunistické strany se poučili z revolucí po skončení první světové války a z možností, které ukázala ruská revoluce. Na základě těchto dvou zkušeností pak během války v úzké součinnosti se sovětskou komunistickou stranou vypracovali strategii a taktiku svého postupu po skončení druhé světové války.

Kořeny specifické cesty k socialismu a její prohry leží nepochybně v období druhé světové války. Názory, které se po válce v zemích SVE prosazovaly, se sice mohly do značné míry odchylovat (a také se odchylovaly) od názorů Stalina.⁵⁷ Jádrem všech úvah byl zcela jednoznačně vztah k neproletářským vrstvám měst a venkova. Během několika málo let se však potvrdila Leninova teze o tom, že socialistická revoluce se prosazuje skrze uchopení moci dělnickou třídou, tedy diktaturu proletariátu. A to jenom díky tomu, že radikální socialistické myšlenky zůstávaly skryté pod povrchem. Navenek se mohlo zdát, že i komunistům jde stále pouze o národní a demokratickou revoluci.

Ukázalo se dokonce, že rámcově byl „přechod od kapitalismu k socialismu“ v jednotlivých zemích SVE stejný jako v sovětském Rusku. Byly zde analogické úkoly, obdobně formulované etapy (včetně zvláštností každé země) a byl zde vždy přítomen vůdce – ať už vzešlý z války nebo dodatečně glorifikovaný. Jednotlivé etapy a kroky byly označovány jeho jménem. Teorie běžně nazývaná jako marxismus byla v poválečných letech označována za stalinismus.⁵⁸ Specifická cesta jednotlivých zemí SVE k socialismu využila jak zkušeností z průběhu NEP, tak jejího ukončení Stalinem na konci dvacátých let. Tady našli komunisté inspiraci pro definici svého vztahu ke středním vrstvám, soukromému sektoru, ke způsobům řízení národních podniků, ale především k metodám přebírání politické moci. I když v jednotlivých zemích nabývala tato idea rozdílných obsahů.⁵⁹

Čím menší kus cesty urazily jednotlivé země SVE na cestě k vyspělé ekonomice a demokratickému společenskému zřízení, s tím větší důsledností zopakovaly sovětský model revoluce. O specifické cestě té které země k socialismu se proto dá hovořit pouze v tom smyslu, jak aktéři oné doby chápali pojem socialistická revoluce – a do jaké míry jej ztotožňovali se sovětským modelem.

Všem však bylo společné, že socialističtí národohospodáři utvářeli své koncepce na základě pouhých představ o možném fungování socialistické netržní ekonomiky,

57 Stalin sám zpočátku teze o specifické cestě podporoval, protože měly ukazovat možnosti porážky kapitalismu i v zemích západní Evropy.

58 „Soudruh Stalin objevil vývojové zákony socialismu.“ Gottwald, K. (1947), s. 372.

59 „... její taktika a strategie je určována učením Marx-Leninismu, bolševickými zkušenostmi a bohatými zkušenostmi naší strany samé“. Pokud by nezvítězili ve volbách, byli českoslovenští komunisté připraveni použít všech prostředků na cestě k moci; „... bude i pak ještě vždy mít dělnická třída, naše strana, pracující lid v rukou dostatečné prostředky, zbraně a způsob, jak korigovat prosté mechanické hlasování, při kterém by jaksi rozhodly živly reakční a sabotérské. My potom ještě vždycky máme v rukou tolik prostředků a moci, abychom si vynutili pro dělnickou stranu příznivé výsledky.“ NA Praha, AÚV KSČ, fond 01-Ústřední výbor 1945–1989, sv. 2, a.j. 9. Zasedání ÚV KSČ 4. 2. 1946, s. 5.

aniž se přitom mohli opřít v praktické řídicí činnosti o odborníky, vychované tržní ekonomikou. Tato skutečnost významně přispěla k tomu, že „... *ekonomický mechanismus rychle krystalizoval do své centrálně-přídělové, silně byrokratické podoby, a že formování preferencí (strategii) ekonomického vývoje natrvalo získalo výrazně ideologicko-politický ráz.*“⁶⁰ Ideologie se změnila v apologetiku existujících politických aktů a teorie, zobecňující realitu budování socialismu, se stala služkou ideologie. Teorie nemohla nic odhalit na podstatě reálných procesů a praxe voluntaristicky reagovala na nárazy reality politikou „ode zdi ke zdi“. Zdrojem pohybu politickoekonomického mechanismu se stávala korupce, kořistnický zájem jednotlivců i skupin na bezprostředním prospěchu a jistá forma lhostejnosti k téměř jakýmkoli společenským potřebám a hodnotám.

Epilog

Národohospodářští odborníci, kteří získali své znalosti a zkušenosti v podmínkách meziválečného Československa, přešli v převážné míře do služeb komunistické strany. Mnozí z nich byli členy KSČ ještě před válkou. Někteří z nich v meziválečném období studovali na západoevropských univerzitách. Typický byl osud lidí, jimž byla vědecká činnost dočasně či definitivně znemožněna, jako ekonomům L. Frejkovi či J. Goldmannovi.

Přechod Československa k socialismu nebyl veden žádnou ucelenou teorií ani teorií marxismu (resp. marxismu-leninismu) jako svébytnou ekonomickou teorií, nabízející novou koncepci řízení smíšené ekonomiky. Nastolení společenského vlastnictví výrobních prostředků nebylo naplněním teoretického postulátu, nýbrž praktickým politickým krokem. V Marxových intencích by musel být se zrušením soukromého vlastnictví a nastolením společenského vlastnictví výrobních prostředků zrušen i stát. K tomu nedošlo. Naopak centralistický stát byl dál upevňován. To nebyl marxismus. To byla jeho vulgarizovaná podoba, která měla sloužit jako forma mocenského boje. Koncentrace kapitálu v prvorepublikovém Československu dosáhla takového stupně, že Němci pohodlně pronikli do koncernových ústředí a ovládli protektorátní hospodářství. A takto koncentrovaný, navíc centrálně a direktivně řízený, kapitál přešel bezprostředně s koncem války do rukou státu jako znárodněný průmysl. Válka tudíž ovlivnila hospodářství budoucího komunistického Československa hned trojím způsobem. Vedle obrovských materiálních škod implantovala centrální způsob řízení ekonomických procesů. A konečně rozdělení Evropy vítěznými mocnostmi umožnilo export sovětského typu ekonomiky.

Literatura

- BELDA, J.; BOUČEK, M.; DEYL, Z.; KLIMEŠ, M. 1968. *Na rozhraní dvou epoch*. Praha : 1968.
 BENEŠ, Z.; KURAL, V. (eds.). 2002. *Rozumět dějinám*. Praha : 2002.
 ČERNÝ, V. 1940. Tvorba ceny v našem řízeném hospodářství. *Obzor národohospodářský*. 1940, roč. XLV, s. 374–384.

60 Šulc, Z. (2004), s. 46.

- Československá revoluce v letech 1944–1948. Sborník příspěvků z konference historiků k 20. výročí osvobození ČSSR. Praha : 1966.
- ČIHÁK, M. 1997. Josef Goldmann: Legenda české poválečné makroekonomie. *Politická ekonomie*. 1997, č.1, s. 3–24.
- Dějiny politické ekonomie socialismu*. Praha : 1976.
- DOLEŽALOVÁ, A. 2007. *Rašín, Engliš a ti druzí*. Praha : 2007.
- DOLEŽALOVÁ, A.; KUBŮ, E. 2004. Czech Economic Thought Under Pressure of 2nd World War Reality. Referát na konferenci ESF, Varšava, září 2004, rkp.
- EUCKEN, W. 2004. *Zásady hospodářského řádu*. Praha : 2004.
- FREJKA, L. 1951. *Jak se KSČ naučila bolševickým metodám masové politické práce*. Praha : 1951.
- FREJKA, L. 1950. *Historie bojů o znárodnění československého průmyslu*. Praha : 1950.
- FREJKA, L. 1951. *O ekonomii kapitalismu a socialismu*. Praha : 1951.
- FREJKOVÁ, H. 2007. *Divný kořeny*. Praha : Torst, 2007.
- FROMMER, B. 2005. *National cleansing. Retribution against nazi collaborators in postwar Czechoslovakia*. Cambridge : 2005.
- GALANDAUER, J. 1998. Ideový zápas o ekonomicko-sociální strukturu československého státu v letech 1917–1918. *Český časopis historický*. 1998, č. 27, s. 681–703.
- GOTTWALD, K. 1947. *Deset let*. Praha : 1947.
- HORNA, M. 1939. Hospodářské poznámky k teorii životního prostoru. *Obzor národohospodářský*. 1939, roč. XLIV, s. 437–440.
- HRUBÝ, P. 1951. *Politická ekonomie – předsocialistické formace*. Praha : 1951.
- CHYTIL, Z.; SOJKA, M. 2003. České ekonomické myšlení v letech 1948–1969. *Politická ekonomie*. 2003, č. 4, s. 565–591.
- JANČÍK, D.; KUBŮ, E. 2005. *Arizace a arizátoři*. Praha : 2005.
- KAPLAN, K. 1968. *Znárodnění a socialismus*. Praha : 1968.
- KAPLAN, K. 1991. *Československo v letech 1945–1948. Část 1*. Praha : 1991.
- MARX, K. 1986. *Kapitál*. Praha : 1986.
- MISES, L. von 2002. *Byrokracie*. Praha : 2002.
- Národní archiv Praha, Archiv Ústředního výboru KSČ.
- Obzor národohospodářský*. 1939, 1940, 1941.
- PAŽOUT, J. 2004. Úřady práce v Protektorátu. In *Museli pracovat pro Říši: nucené pracovní nasazení českého obyvatelstva v letech 2. světové války*. Praha : Státní ústřední archiv v Praze, 2004, s. 51–62.
- PISTORIUS, T. 1936. *Švédská cesta z krize*. Praha : 1936.
- RYPOTA, J. 1980. *Politická ekonomie socialismu*. Praha : 1980.
- PRŮCHA, V. 1998. Válečné řízení hospodářství v českých zemích a na Slovensku v letech 1939–1945. *Acta Oeconomica Pragensia*. 1998, č. 5.
- ROZSYPAL, K. 1998. Vývoj plánovitého řízení v netržních podmínkách. *Acta Oeconomica Pragensia*. 1998, č. 5.
- SPOERER, M. 2005. *Nucené práce pod hákovým křížem*. Praha : 2005.
- ŠULC, Z. 2004. *Stát a ekonomika*. Praha : 2004.
- TEICHOVÁ, A. 1998. *Německá hospodářská politika v českých zemích v letech 1939–1945*. Praha : 1998.
- URBAN, B. 1991. *Zrod a konec velké diskuse*. Praha : 1991.
- VENCOVSKÝ, F. 1998. *České ekonomické myšlení*. Brno : 1998.
- WAGENER, H.-J. (ed.). 1998. *Economic Thought in Communist and Post-Communist Europe*. London; New York : 1998.

**WHAT TO DO? IMPACT OF THE NAZI AND THE SOVIET CONTROL
MODELS ON THE POST-WAR RESTORATION OF THE FUTURE
“COMMUNIST” CZECHOSLOVAKIA**

Abstract: The study deals with the question of how much the post-war development of Czechoslovakia was affected by the Nazi central control model and the theory of Marxism-Leninism. The study searches for an answer through analysis of two questions: Could a different economic concept have been applied at all? Was the theory of Marxism-Leninism internally consistent and was it strong enough to solve the post-war restoration tasks? The author reaches her conclusion that Czechoslovakia's transfer to socialism was not based on the Marxist theory as a peculiar economic theory offering a new control concept, but, contrary to that, she believes that the key circumstance of the transfer was the economy with central and mandatory control applied during the Nazi occupation. As a result of that type of economy, a highly concentrated capital was transferred to the government's hands as a nationalized industry at the end of the war.

Keywords: Marxism-Leninism, planning, central control, Czechoslovakia 1938-1948

JEL Classification: B2, B14, N14, N44, O21